

„Dies – inquit – nihil est”

Humor és kétségbeesés Trimalchio lakomáján

Írásomban azt szeretném vizsgálni, hogy milyen szerepe lehet a *Satyricon* szövegében a lakomavendégek elmélkedéseinek, főképp Dama kezdő szavainak, Trimalchio lakomájának azon részében, mikor a házigazda egy időre távozik közülük. Céлом az, hogy kiderítsem, mennyiben érthetőek komikusan ezek a megszólalások. Valóban csak a szereplők műveletlenségét gúnyolja itt Petronius, vagy ezt az ürügyet felhasználva játszik is a befogadóval, lehetnek-e ezek a szavak inkább súlyosak, mint nevetségesek? Írásom első részében megvizsgálom, hogy ez a szövegrészlet miként fogható fel olyan költői szöveggént, amely túlmutat szoros kontextusán, és a regény egészének értelmezését segíti. Aztán azt vizsgálom, hogy Horváth István Károly és Faludy György fordításában hogyan jelenik meg ez a részlet, miként értelmeződik. Az utolsó részben szeretnék kitérni arra, hogy hogyan szerepel a jelenet Federico Fellini *Fellini-Satyricon* című filmjében és Szentkuthy Miklós *Cicero vándorévei* című, más alaptémájú, de gyakran nagyon hasonló motívumokkal dolgozó regényében.

Dama rövid megszólalása a lakomán különös, szinte dermesztő időfelfogásról számol be; a nappalt semmiségnek érzékeli, mely egy szempillantás alatt éjszakává változik („dum versas te, nox fit”). A hálószobából tehát érdemes azonnal az ebédlőbe menni, a világ pedig szörnyen hideg, a fürdő sem melegíti fel az embert. A beszédből úgy tűnik, mintha Dama egész nap céltalanul próbálna keresni valami enyhülést a hidegre és a gyorsan beköszöntő sötétségre, hol a fürdőt, hol az italt választja, hol evéssel szeretne úrrá lenni félelmein, s még a részegség a legjobb állapot, mert fejébe száll ugyan a bor, s bizonytalanná válnak szavai, de mégis felmelegszik teste, s ez megnyugvást jelent számára. Maga a tartalom tehát egyáltalán nem tűnik komikusnak vagy szokványosnak, még akkor sem, ha tekintetbe vesszük, hogy hasonló, ivásra buzdító motívumok nagy számban találhatók a római művészetben és sírfeliratokon, sőt a halálról való elmélkedés és félelem valóban a lakomák egyik jellemző „kelléke” volt. Valerie M. Hope felteszi ezzel kapcsolatban a kérdést: „A vendégeknek, az étkezőknek komolyan figyelembe kellett venniük halandóságukat, vagy úgy kell tekintenünk ezekre a képekre, mint a kicsapongás gúnyos igazolására?” (PRAG–REPATH szerk. 2009, 141) Lehet, hogy Petronius egy a túlzott testi kéjt, az ivászatot mentegető szokást, közhelyes szólamokkal teletűzdelt álfilozófiát nevet ki a vendégek beszélgetésének leírásával, de számomra mégis úgy tűnik, többről van szó. Az is igaz, hogy egy művelt római olvasónak humorforrás lehetett a felszólalók beszédmodora, mivel Dama és társai folyamatosan vulgáris latin szavakat használnak, vagy eltévesztik a főnevek nemét (Dama *balneum* helyett *balneus*-t, *vinum* helyett *vinus*-t mond). Szintén lehet humorosan értelmezni Dama egyszerű, rövid mondatait, melyekkel mintha a bonyolultabb nyelvtani szerkezeteket igyekezne elkerülni, hogy ne zavarodjon bele mondandójába. A lakoma résztvevői közt sok felszabadított rabszolgát találunk, akik a latin nyelvet csak utólag

sajátították el, s most szeretnék, ha nem derülne ki, mit nem tudnak. Szorongásuk a tanult emberektől többször nyíltan is megjelenik mondandójukban. Victoria Rimell kiemeli, hogy Dama mondatai „gyerekesnek” és szaggatottnak tűnnek, és a római irodalomban egyedülállóan a részeg, „lusta nyelvű” beszédet utánozzák (PRAG–REPATH szerk. 2009, 67). Mi történik azonban, ha ezt a retorikai játékot másképp értelmezzük, és a rövid, szaggatott mondatokat épp a drámai hatás kifejezőjének, egy sajátos költői megoldásnak tekintjük? Petronius talán kettős célt igyekszik elérni azáltal, hogy a történet adott helyén, az adott szöveggörnyezetben valóban egy részeg felszabadított modorát utánozza, amely természetesen nevetést vált ki, viszont ezzel egy időben döbbenetet, félelmet, szorongást is előidéz. A tömörség, a lazán kapcsolódó mondatok stílusesszéközök lehetnek annak a hideg, furcsa, megoldást kereső állapotnak kifejezésére is, ami Damát, de az egész *Satyricon* emberképét jellemzi. Ha a bekezdést nem csupán komikus álelmélkedésnek olvassuk, akkor az „et mundum frigus habuimus” kijelentés rendíthetlenségével, tömör befejezettségével megrázó, összegző érvényűnek is tűnhet az emberi életre vonatkozóan, s így nézve akár kifejezetten hatásos, jó nyelvi megoldásnak is tekinthetjük. A „Dies nihil est” mondat egyszerűsége pedig ebből a nézőpontból inkább keserű pontosságú és rezignált megfogalmazás. Hasonlóan a „dum versas te, nox fit”, mely feszülten, csattanóan zárja a gondolatot, s kérlelhetetlenséget, megváltoztathatatlanságot sugároz. Az első látásra gyerekesnek látszó beszédmód tehát a kontextusból kiragadva egészen új értelmet nyer, másképp kezd működni. Dama beszéde a lakomán belül például tekinthető a Trimalchio-féle hiúság ellenpólusának, de legalábbis replikájának, hiszen az ő vagy Seleucus perspektívájából nézve egészen mindegy, hogy Trimalchio milyen síremléket emeltet magának. „Nos non pluris sumus quam bullae.” – mondja Seleucus Dama után. Ez a mondat intés, figyelmeztetés is lehet, nemcsak egy Damához hasonlóan „buta” ember szóvirága. De még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy nem Damát és Seleucust tartom álruhába bújó, nagy filozófusoknak, hanem azt gondolom, hogy szavaik két szinten olvashatók, értelmezhetők, azaz nem a gondolkodó Dama vett magára faragatlan álarcot, hanem Petronius érzékenysége, félelme jelenik meg Dama alakjában, s így a szaggatottság, a különösen csengő, rövid mondatok újabb, költői kontextust nyernek. Costas Panayotakis (PRAG–REPATH szerk. 2009) a *Satyricon* egyéb római irodalmi művekre való utalásairól írva felhívja a figyelmet Trimalchio elejtett megjegyzésére, a tizenkét csillagjeggyel ellátott tál fogásainak elrendezésével kapcsolatban: „nihil sine ratione facio.” Ebből is láthatjuk: Petronius tréfáit nem szabad félvállról vennünk, ha ugyan tréfákról van szó.

Dama kis monológjának átértelmezését támogatják a *Satyricon* egyéb részei is: „en homo quemadmodum natat” – mondja Encolpius a hajótörés után, meglátva a partra sodródott tetemet, melyről utóbb kiderül, hogy Lichasé. Encolpius sirató beszédében is az ember kiszolgáltatottsága, kicsisége jelenik meg, ám ezúttal cseppet sem nevetséges összefüggésben.

De az idő elégtelenségének problémája is állandóan feltűnik, már a lakomán belül is: Habinnas a fürdőjelenet előtt azt mondja Trimalchióknak, hogy nincs nagyobb vágya, mint, hogy egy nappal kettőt csináljon. Ez a fajta buborék-érzet végigkíséri a művet (legalábbis fennmaradt részeit), így az egyfelől humoros beszélgetés a vendégek között komoly félelmek közvetítője is, nyelvi megoldásai pedig, legalábbis irodalmi szempontból, épp annyira lehetnek adekvátak, mint parodisztikusak.

Faludy György *Satyricon*-fordításában azért különösen érdekes ez a részlet, mert a fordító mintha a két értelmezési lehetőség, a komikus és az ijesztő, a hétköznapi és a

fennköltség között teremtené egyensúlyt. Dama kezdő szavai nála így hangzanak: „A nap világa véglegesen megszűnt.” Ez a mondat sokkal inkább a feszültséget, az erőt, a drámai hatást implikálja, mint a komikumot. Lényeges eltérés a latin szövegtől, hogy fellazítja a tömörséget, szóhasználata és szerkesztése kevésbé egyszerű, ráadásul a jelentésen is módosít, hiszen Faludynál a nappal „megszűnt”, mintha egy új fejleményről lenne szó, míg az eredeti szövegben a nappal általában „semmi”. Ezt a drámai hatást fokozza a következő mondat is: „Forduljunk meg és nyakunkon az éjszaka”. Egyrészt itt, a latin szöveggel szemben felszólító módú és általánosító, többes szám első személyű igealakot alkalmaz, másrészt a „nyakunkon van” kifejezés használata nyilvánvalóan Faludy erősítése, hatásfokozása, hiszen ennek Petroniusnál nyoma sincs. Ezután viszont határozottan megtöri a fennköltséget, mivel így folytatja: „Nincs jobb napirend, mint leugrani cuccunkról és az ebédlőbe vitorlázni.” Petroniusnál Dama csak ennyit mond: „Nincs jobb, mint a hálósobából egyenesen az ebédlőbe menni.” Itt viszont Faludy egyértelműen a komikus, gúnyos értelmezést erősíti, egy kevés modern szlenget is a szövegbe csempészve, ami végül is nem tekinthető hűtlenségnak, hiszen a latin szöveg is vulgáris színezetű, inkább csak abból a szempontból eltérés, hogy éppen a „cubiculum” szónak valószínűleg nincs az eredeti szövegben speciális íze. A „vitorlázni” szónak viszont, bár igencsak szabad fordítása az „ire”-nek, remek hangulatteremtő hatása van; jól érzékelteti a Rimell által is hangsúlyozott „lusta nyelvű” részegséget, amennyiben Dama beszédében és mozgásában is hánykolódik, mint egy hajó a vízen. A legfurcsább pont a fordításban az „et mundum frigus habuimus”; Faludynál ez egészen optimista értelmet kap: „Remek hideg idő járja.” Bár Dama későbbi kijelentéseinek tükrében Faludy megoldását csak ironikusan értelmezhetjük (hiszen Dama épp arról beszél, hogy nagyon fázott), az eredeti szöveg által felkínált drámai, általános értelmű jelentés itt eltűnik, s helyét a tiszta komikum veszi át.

Horváth István Károly első mondata, „a nappal szinte nem is létezik” nagyjából megegyezik az eredetivel, a latin „dies nihil est” meglepő tömörségét talán nem is lehet egészen visszaadni magyarul. A következő mondat is hasonlóan pontos, bár szintén kicsit lazít a latin eredeti határozott rövidegére: „Térülsz-fordulsz, s máris beáll az éjszaka.” Majd: „Így hát nincs helyesebb dolog, mint a hálósobából egyenesen az ebédlőbe menni.” Azonban a következő mondat Horváth István Károlynál is érdekes pont: „Meg hűvös is a világ.” A kijelentés drámaisága ebben a fordításban sem jelenik meg, talán a „meg” szó használata, a fontosság csökkentése miatt. Elmondható, hogy Faludy sokkal inkább a saját képére, szubjektívebben fordítja a szöveget, egyszer a feszültebb, másszor a komikus hatást elősegítő fordulatokat alkalmazva, mindenütt kicsit fokozva, intenzívebbé téve az eredeti jelentést. De fontos kiemelni, hogy Faludy mintha épp a szöveg kétféle természetét hangsúlyozná ezzel. Horváth István Károly jobban ragaszkodik a latin szöveg pontos fordításához, így a befogadóra bizza a döntést.

Federico Fellini 1969-es *Fellini-Satyricon* című filmjében a jelenet szintén megtalálható, azzal a különbséggel, hogy Dama és Seleucus alakját Fellini egy figurába sűríti, aki mindkét regénybeli hőstől átvesz kijelentéseket, de a legtöbbet Damától. A figura arca kékre festett, és legfőbb különossége az, hogy egy bábura, egy robotra emlékeztet, aki mintha nem is a lakomázóknak, hanem önmagának szónokolna (ez utóbbi több karakterre is igaz a film Trimalchio-fejezetében, de ők mégsem ennyire kívülállók). Beszéde gyors és rímekkel teli. Miután mondandóját befejezte, oldalára hajtja fejét, mintha ezzel elvégezte volna feladatát, mintha szerepet játszott volna csupán. Figuráját értelmezhetjük egy sémának is, ami ennek a világnak jellemző kelléke, de érthetjük úgy is, hogy Fellini Dama-

Seleucusa nem a film narrációjának része, hanem egy a konkrét történettől független, a mű hangulatáról szóló igazságot, jelleget fejez ki, s így mintha Fellini is eltávolodott volna a részeg felszabadított kontextusától, általános értelműnek véelve a szónoklatokat, annál is inkább, mivel borról szó sem esik az ő verziójában. Fellini értelmezésének fontos még egy aspektusa: a figura hadarva, versszerűen, dallamban beszél, s egész viselkedése abszurdá válik, mondatai folyamként áramlanak. Tehát a rövid, szaggatott, kétségekkel küszködő mondatok Felliniből a kizökkentettség, a képtelenség és elvontság érzetét váltották ki, mint ahogy nála az egész lakoma-jelenet, sőt a teljes film is elveszti a földi római kor kontúrait, s világa inkább egy felfokozott, római elemeket felhasználó, keleti és afrikai zenemotívumokkal teli álomhoz hasonlít.

A huszadik századi magyar irodalomban Szentkuthy Miklós elevenít fel a *Satyricon*éhoz hasonló életérzést *Cicero vándorévei* című, 1945-ben írt, töredékben maradt regényében. A mű áltörténelmi regény, mely sok elemében ugyan hűen idézi fel az általunk ismert Rómát, de erős hatással volt a szerzőre a huszadik század, így a korelemek, a jellemzők keverednek, azonban ennek ellenére mégis mindvégig megmarad egyfajta hűség mind az antikvitáshoz, mind a modern korhoz. A regény Cicero kamaszkorát dolgozza fel, ahogy egy görög tanítómesterrel, Agragasszal előbb Rómában, majd Görögországban kalandozik. Legérdekesebb vonása a szövegnek, hogy az antik regény későmodern újrázásának is tekinthető, hiszen mind a petroniusi, pikareszkyszerű, mind az apuleiusi, mágikusabb elbeszélésből sok elemet átvesz, néha úgy tűnik, konkrét novellákra, kisebb betéttörténetekre is utal. Az utolsó jelenet (legalábbis a szerző idáig jutott a regény írásában) igen sok egyezést mutat Trimalchio lakomájának befejező epizódjával, a fürdőjelenettel: bár Szentkuthy művében nem lakomán vagyunk, itt is egy szereplő fürdője a helyszín. Ő azonban, Trimalchióval ellentétben, valóban halott, öngyilkos lett, és éppen tetemét mossák. (Ne feledjük, hogy bár Trimalchio csak színészkedik, lakomájának folytonos motívuma a tényleges halál: Habinnas halotti torról, Seleucus temetésről érkezett!) A részeg Cicero és Agragas egy maszkkészítő és egy borbély társaságában érkezik a helyszínre, ahol a tevékenységtől iszonyodó, rémült szolgák már szintén úgy viselkednek, mintha részek lennének, és hamarosan ténylegesen bort kezdenek inni. A fürdőjelenet Trimalchio lakomájához hasonlóan örült felfordulással végződik (csak Szentkuthynál a végkimenetel jóval bizarrabb), itt is megérkeznek a rendőrök (Petroniusnál éjjeliőrök, *vigilek*), a szereplők kivetkőznek önmagukból, részben a halál borzalmának hatására. Érdekes egyezés az is, hogy Encolpiushoz és barátaihoz hasonlóan itt is csak a főhősök, Agragas és Cicero lesznek képesek a szituációt értelmesen, kívülről szemlélni, s egy „okos”, „csapongóan humoros” ló látványától kijózanodva megpróbálják menteni, ami még menthető. Halál és fürdés, bódult részegség és tragikomikum Szentkuthynál is megjelennek, de a Damaéhoz hasonló kétértelmű részeg beszéd is. A rettenet tetőpontján az ittas Agragas beszélni kezd Cicerónak a haláláról, akit Persephonéként, tehát női alakként ír le: „Jön ez a lány, fekete bőrrel, mint a szén vagy a moha, mint a smaragd vagy egy elüszkösödött seb ajka, olyan fekete, nubiai gyilkos, gyilkos, te érted, hogy a halál az gyilkosság, ölés, merénylet!” – majd folytatódik az egyre képtelenebb, gyakran komikumba fulladó szóáradat, mely azonban így is dermesztő. Beszéde lényegében hasonló hatású, mint a felszabadított, pedig Agragas Damával ellentétben nagyon is intellektuális figura.

Talán ez a kettős hatás a kulcs a *Satyricon*-beli lakomavendégek beszédének megértéséhez is.

Összegzésül: véleményem szerint Dama és társainak szavai nemcsak egy adott társadalmi osztály kigúnyolásaként, szatíráként értelmezhetőek Petronius művében, hanem költészetként is, amelyben a *Satyricon* sötétebb, szomorúbb oldala jelenik meg, érzékeny megfogalmazása a biztos fogódzót elvesztett, már csak a lakomák gyönyörűségét hajhászó embernek, aki főképp az időt, az idő természetét próbálja megragadni, és retteg a haláltól.

Irodalom

- BAHTYIN, M.: *A tér és az idő a regényben*. In uő.: *A szó esztétikája*. Budapest, Gondolat, 1976.
- Fellini-*Satyricon*, 1969. Rendező: FELLINI, F.. 128 perc. (Producer: GRIMALDI, A.)
- FEKETE J. J.: *P. O. S. T. Szentkuthy Miklós és művei*.
<http://www.mek.oszk.hu/04000/04004/04004.htm>
- Petronius A Handbook* (szerk.: PRAG, J. R.W. és REPATH, I. D.) Blackwell Publishing Ltd, 2009.
- PETRONIO: *Satiricon*. Arnoldo Mondadori Editore S.p.A., Milano, 1969. (*Classici Greci e Latini*)
- PETRONIUS: *Satyricon*. (ford.: HORVÁTH I. K.) Budapest, Magyar Helikon, 1963.
- PETRONIUS: *Satyricon*. (ford.: FALUDY Gy.) Budapest, Glória Kiadó, 2002. (*Faludy Tárlata*)
- SZENTKUTHY M.: *Cicero vándorévei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel* (szerk.: WHITMARSH, T.) Cambridge University Press, 2008.

„Dies – inquit – nihil est”

Humor and desperation at the feast of Trimalchio

In my study I would like to examine the discussion of the guests at the feast of Trimalchio, in Petronius's *Satyricon*, and I concentrate mainly on Dama's words. My purpose is to investigate the role of this speech. Is it an absolutely comic part of the novel? Does Petronius simply mock the ridiculous pseudo-philosophy and the banalities of his age, or can these words be interpreted as a tragic vision of human life? Does Petronius also express his own fears and sadness by creating Dama's figure? Can we read Dama's words not only as parody, but also as hidden, pure poetry of the author? Can Dama's banalities be ostensible in a poetic sense? Can we interpret the strange and brief rhetoric, the fragmentary style of the speech as an exciting literary technology to express emotional complexity? In the first part of the study I examine Dama's speech itself. In the second part I compare two Hungarian translations of the speech (the translations of Faludy György and Horváth István Károly) to see how it is interpreted by the two translators. In the last part I examine the role and the signification of this scene (or motive) in Fellini's film, the *Fellini-Satyricon* and in Szentkuthy Miklós's novel, the *Cicero's Journeyman Years*. The conclusion of my study is that Petronius's intention is very complex: although Dama's speech in that specific scene can really be interpreted as a parody of a social class and a

„Dies – inquit – nihil est” – Humor és kétségbeesés Trimalchio lakomáján

kind of pseudo-philosophy, the words also have a beautiful, poetic meaning from the aspect of the whole known text, and they express the general fear and desperation of Petronius.